

Редакционная коллегия:

В.К. Михеев (гл. редактор), проф., д-р ист. наук
А.И. Айбабин, д-р ист. наук
В.С. Аксенов, канд. ист. наук
О.Б. Бубенок, ст. науч. сотр., д-р. ист. наук
А.Б. Головки, д-р ист. наук
Ю.Н. Кочубей, ведущ. научн. сотр., канд. филолог. наук
Л.В. Матвеева, д-р ист. наук
В.В. Михеева (отв. секретарь), ст. науч. сотр., канд. ист. наук
В.Я. Петрухин, проф., д-р ист. наук
С.Б. Сорочан, проф., д-р ист. наук
О.В. Сухобокое, ведущ. научн. сотр., д-р ист. наук
А.А. Тортика (зам. гл. редактора), д-р ист. наук
А.А. Хамрай, ст. науч. сотр., канд. филолог. наук

Состав редколлегии утвержден на заседании Ученого совета Института востоковедения им. А. Крымского НАН Украины 7 октября 2003 г. (протокол №6) и Ученого совета Международного Соломонова университета 2 октября 2003 г. (протокол №8).

Утверждено к печати Ученым советом Института востоковедения им. А. Крымского НАН Украины 13 сентября 2007 г. (протокол №4) и Ученым советом Международного Соломонова университета 28 августа 2007 г. (протокол №7)

Рецензенты: д-р ист. наук А.И. Айбабин, проф., д-р ист. наук В.З. Винников.

Адрес редколлегии: 61057 Украина, г. Харьков, ул. Гражданская, 22/26

Тел./факс: (057) 771-02-53, 771-02-54

E-mail: info@msu-kharkov.edu.ua; vitmich@ukr.net

Хазарский альманах / Редкол.: В.К. Михеев (гл. ред.), А.И. Айбабин,
X15 В.С. Аксенов и др. - Киев – Харьков, 2007. – Т. 6. - 262 с.

ISBN 978-966-7950-43-9

Сборник содержит материалы и исследования друзей, коллег и учеников профессора, доктора исторических наук Владимира Кузьмича Михеева. Издание приурочено к 70-летию юбилею Ученого и Организатора исследовательского и образовательного процесса в Харькове. В тематическом плане публикуемые работы представляют направления научных интересов юбиляра: археология, этнология, история. Статьи сборника должны вызвать интерес среди специалистов и всех интересующихся историей народов, населявших Евразию в раннем средневековье.

На обложке – изображение логотипа Международного центра хазароведения Восточноукраинского филиала Международного Соломонова университета

© Международный центр хазароведения
Восточноукраинского филиала МСУ, 2005

СКЛЯНИЙ ПОСУД З АЛАНО-БОЛГАРСЬКИХ ПОХОВАНЬ ХОЗАРСЬКОГО ЧАСУ БАСЕЙНУ СІВЕРСЬКОГО ДІНЦЯ

Незважаючи на більш ніж столітній термін досліджень салтівських пам'яток в басейні Сіверського Дінця, скляний посуд та його фрагменти залишаються доволі рідкісною знахідкою. На сучасний момент відомі лише кілька посудин зі скла, що були знайдені в похованнях лісостепового варіанту салтівської культури. Це флакони невеликого розміру з катакомбних поховань № 26, 108 Дмитрівського могильника, відбите горло від флакону з катакомби № 51 того ж могильника [Плетнева 1989, 106, рис. 47], та флакон, келихи й колба з ґрунтових поховань за обрядом тілопокладання № 62, 70, 133, 165 могильника Червона Гусарівка [Аксенов, Михеев 1998, 347 - 348, рис. 2: 8 - 11; Аксьонов, Михеев 2000, 55 - 58, рис. 1: 4 - 6], флакон з дореволюційних досліджень катакомбного могильника біля с. Верхній Салтів [Покровский 1905, 475, табл. XXII, 105]. Проте більш ретельне знайомство з матеріалами останніх досліджень пам'яток салтівського часу з басейну Сіверського Дінця дозволяє розширити коло таких знахідок та визначити час їх розповсюдження у алано-болгарського населення регіону.

Так, фрагменти скляних посудин були знайдені в катакомбах Верхньо-Салтівського могильника експедицією Харківського історичного музею під керівництвом В.Г. Бородуліна*.

Катакомба № 40 Верхньо-Салтівського головного могильника була досліджена на схилі Капіносового яру у 1985 р. Поховальна камера поперечна відносно дромосу, мала форму прямокутника розміром 1,65 x 1,3 м. У камері було досліджено колективне поховання (Рис. 1: 1). Кістяки двох дорослих людей були навмисно зруйновані у ході виконання постпоховальних обрядів, проведених у давнину (обряд знешкодження небіжчиків). У них були відокремлені черепа, зруйновані грудні клітини та зміщені кістки рук. Подібні дії відносно тіл небіжчиків добре простежені на багатьох пам'ятках салтівського часу півдня Східної Європи [Флеров 2000; Флеров 2000а, 55 - 74; Флеров 2005, 383 - 406; Аксенов 1999, 62; Аксенов 2002, 98 - 114]. За кістками, що зберегли своє первісне положення, небіжчики були покладені у випростаному положенні на спині, головами вліво від входу до камери. Положення третього кістяка (дитини) встановити не вдалося. Небіжчика, що було поховано біля північної стінки, супроводжував залізний черешковий ніж, два бронзових литих бубонця, скляні буси, буси з сердоліку та роговика, бронзовий литий гудзик-дзеркальце (Рис. 1: 4; 6, 8 - 25). При кістяку іншого дорослого були знайдені шість бронзових бубонців, бронзова підвіска-амулет, бронзові литі сережки з нерухомою краплеподібною підвіскою (Рис. 1: 6, 7). У районі грудної клітини небіжчиці були знайдені фрагментовані бляшки з зображенням фігур людей (Рис. 1: 27 - 30)

* Користуючись нагодою, висловлюю щіру подяку В.Г. Бородуліну за дозвіл працювати з матеріалами розкопок Верхньо-Салтівського могильника.

[Аксенов 2001, 133 – 135, рис. 1: 2, 5]. Серед тліну від кістяка дитини було знайдено бронзові дротяні спіралеподібні пронизки, бронзовий дровотий браслет з незамкненими кінцями (Рис. 1: 5, 26), три астрагали та два горла від скляних флаконів – бальзамаріїв (Рис. 1: 2, 3). Ймовірно, горла бальзамаріїв у даному випадку відігравали роль своєрідних пронизок-намистин.

Горла від бальзамаріїв заввишки 1,7 та 1,9 см мають циліндричну форму. Вони закінчуються відігнутих назовні та приплюснутим зверху валикоподібним вінцем (Рис. 1: 2, 3). Вінчик флаконів створено шляхом загину краю посудини всередину, з подальшим наданням йому валикоподібної форми. Діаметр горла 1,0 см. Колір скла, з якого було виготовлено флакони, блідо-зелений. В скляній масі простежуються маленькі бульбашки повітря. Товщина стінок складає 1,5 – 1,7 см.

Катакомба № 10 Верхньо-Салтівського III могильника була розкопана експедицією ХІМ у 1989 р. на схилі правого берега Печенізького водосховища (р. Сіверський Донець), у 500 м на північ від Верхньо-Салтівського городища. Поховальна камера поперечна відносно дромосу, у плані вона мала форму прямокутника з закругленими кутами. Розміри камери 2,15 x 1,8 м. У поховальній камері було здійснено парне поховання. Небіжчики були покладені у випростаному положенні на спині головою на північ, вправо від входу до камери (Рис. 2: 1). Від кістяка небіжчика, що лежав біля входу, залишилися лише кістки ніг та зруйнований череп. Біля його черепа лежало бронзове дзеркальце діаметром 6,1 см лицевою стороною догори; на зворотньому боці – петелька, навколо якої розташовувався орнамент у вигляді опуклих цятки (Рис. 2: 11). Кістяк другого небіжчика гарної збереженості лежав ближче до стіни у випростаному стані головою вправо від входу. На лівій руці знаходився бронзовий дровотий браслет, на кістках тазу – два бронзових литих бубонця та залізні черешкові ножі, дерев'яний гребінець навеликих розмірів (6,5 x 2,5 см) (Рис. 2: 2 - 7, 9, 10). Праворуч від черепа лежала бойова сокира погані збереженості довжиною 7,2 см з лезом завширшки 2,2 см. За черепом знаходились залишки м'ясної жертвовної їжі у вигляді трубчатої кістки тварини. Поряд з кісткою тварини стояв глечик з кулястим тулубом заввишки 24,5 см та діаметром дна 14,5 см. Діаметр тулуба – 20,0 см. Поряд з глечиком було знайдено дінце скляного келиха (Рис. 2: 8).

Дінце келиху має діаметр 3,6 см. Воно злегка ввігнуте, зі слідами понтію кільцеподібного типу, діаметр якого 1,2 см. Дінце переходить у стінки, товщина яких становить 1,2 см (Рис. 2: 8). Посудину було видуто з прозорого скла блідо-зеленого кольору з маленькими бульбашками повітря.

Уламки ще однієї скляної посудини були знайдені у катакомбі № 3 Верхньо-Салтівського головного могильника експедицією під керівництвом С.А. Семенова-Зусера у 1948 р. [Семенов-Зусер 1952, 276]. За розмірами це була одна з найбільших поховальних споруд, які були розкопані у Верхньому Салтові за весь час дослідження могильника. Дромос катакомби мав довжину 8,6 м при ширині 0,64 м, а глибина дромосу сягала 4,5 м [Семенов-Зусер 1952, 272; Шрамко 1962, 278, рис. 108: 1]. Вхід до камери мав форму напівеліпса розміром 0,4 x 0,46 м. Вхід до поховальної камери було закрито закладом, котрий складався з трьох кам'яних брил. Вертикально стояла та закривала отвір входу брила з пісковіку розміром 0,75 x 0,5 x 0,12 м. Її підпирала друга брила розміром 0,55 x 0,15 x 0,15 м, під якою знаходилась

велика кругла брила. Крім цього у дромосі були знайдені два невеличкі каменя, а на відстані від входу, на глибині 3,35 м впоперек дромосу у дещо нахиленому положенні знаходилася ще одна кам'яна брила розміром 0,66 x 0,45 x 0,12 м.

Вхід до камери мав поріг заввишки 6 см. Підлога поховальної камери знаходилася на 0,35 м нижче порога (на глибині 4,8 м від сучасної поверхні). Поховальна камера, поперечна відносно дромосу, в плані мала форму прямокутника розміром 2,6 x 2,0 м. Камера мала стрільчатую стелю заввишки 1,95 м. Кістяк чоловіка поганої збереженості, лежав біля торцевої стінки камери у випростаному на спині положенні. Череп небіжчика було відкинуто у лівий, ближчий до входу кут камери [Семенов-Зусер 1948, 31 - 36].

Поховальний інвентар був розкиданий по підлозі камери, а частина його була знайдена у дромосі. Так, на ділянці дромосу в 1,45 м від входу були знайдені фрагменти скляної посудини [Семенов-Зусер 1948, 32], три залізних ножа, чисельні бронзові з позолотою бляшки – прикраси ременів кінської зброї (Рис. 3: 7, 9, 10), залізне тесло-мотика, дві залізні збройні пряжки, точильний брусок, срібні пластинки – залишки оздоблення піхов шаблі. Сама шабля лежала впоперек входу до камери, під каменем закладу. Поряд з нею були знайдені бойова сокира-чекан, одне стремено. Друге стремено, фрагменти скляної посудини знаходилися на підлозі камери. На підлозі камери також були розчищені: вудила, п'ять залізних ножів глиняний кухоль, залізні оковки луки сідла, залізні портупейні скоби, залізні трилопатеві наконечники стріл (17 екз.), залізний гачок від колчана, залізне кресало прямокутної форми, залишки поясного ремня зі срібними штампованими бляшками (Рис. 3: 2), бронзова поясна пряжка (Рис. 3: 1), золота сережка з рухомою підвіскою, два бронзових дровових браслети, бронзовий штампований бубонець, два срібних бубонця, пряжка та бляшки від ременів взуття, бронзові лунниці від ременів кінської зброї (Рис. 3: 8), скляна бусина-роз'єднувач на три нитки, одна бусина з блакитного скла та одна бусина з жовто-блакитного скла.

Усього в камері та дромосі було зібрано 92 фрагменти скляної посудини, що дозволило реконструювати її форму. Виходячи з графічної реконструкції, флакон заввишки 12,5 см мав невисоке циліндричне горло з виразним валикоподібним вінцем та кулястим тулубом діаметром 9,4 см (Рис. 3: 11). Вінчик флакону було створено шляхом загину краю посудини всередину. Діаметр горла 1,6 см, діаметр вінчика – 2,4 см. Дно посудини зроблено у вигляді конуса всередину (увігнуте на 2,0 см). По центру дна чіткі сліди понтію кільцеподібного типу, діаметр якого близько 1,1 – 1,2 см. Товщина стінок посудини різна у різних місцях. Так, товщина стінок тулуба коливається від 0,9 до 1,2 мм, товщина горла складає 2,4 мм, максимальна товщина дна – майже 5 мм. Посудину було видуто з прозорого скла світло-зеленого кольору з дірбними бульбашками повітря в скляній масі.

Залишки скляних посудин, що походять з катакомби № 40 могильника біля с.Верхній Салтів, пов'язані з флаконами-бальзамаріями. Саме такий бальзамарій, але дещо більших розмірів, походить і з катакомби № 3 (1948 р.) того же Верхньо-Салтівського могильника. За формою, розмірами та кольором скла вони подібні до флаконів, що були знайдені у катакомбах № 26, 51, 106 Дмитрівського могильника [Плетнева 1989, рис. 47]. За знайденим разом з ними інвентарем С.О. Плетнева віднесла їх до VIII – IX ст. Тим же часом датувала подібний посуд Н.П. Сорокіна

[Сорокина 1963, 143]. Характерною рисою цих виробів є валикоподібний вінчик. Скляні посудини саме з широким валикоподібним вінчиком добре відомі за аланськими пам'ятками як України [Покровский 1905, табл. XXI: 105], так і Кавказу [Очерки ... 1958, 529, 629; Ковалевская 1981, 178, 179, рис. 62: 175]. У некрополях Кавказу подібні посудини з широким валикоподібним вінцем, зроблені зі скла зеленого кольору, зустрічаються досить часто разом з товстостінними, циліндричної форми кубками [Кантемиров, Дзатиаты 1995, 262, 311, табл. XXXIX: 2, 3; Ковалевская 1981, 178, 179, рис. 62: 137, 138, 149; 273, рис. 94: 21], час поширення яких визначається у межах IX – X ст. [Кузнецов 1962, 23; Мамаев 1984, 84; Bergman, Oliver 1980, 144, № 252 - 253; 145, № 254]. Проте подібні скляні флакони інколи зустрічаються у салтівських пам'ятках Подоння [Аксенов, Михеев 2000, рис. 1: 5; Каминский 1987, 198, рис. 10: 65], що датуються дослідниками другою половиною VIII – початком IX ст., – могильник Червона Гусарівка та Старокорсунський некрополь [Аксенов, Михеев 1998, 353; Комар 1999, 132].

Розміри та форма дінця з катакомби № 10 вказують, що воно належало до келиха, подібного до келихів, знайдених у похованнях № 62, 165 могильника Червона Гусарівка на Харківщині [Аксенов, Михеев 1998, рис. 2: 8, 9] та келихів, добре представлених у склепах VII - IX ст. Скалистинського могильника у Криму [Веймарн, Айбабин 1993, рис. 5: 1, 194].

Інвентар, що було знайдено у катакомбі № 40 Верхньо-Салтівського головного та катакомбі № 10 Верхньо-Салтівського III могильників, у цілому характерний для "класичних" салтівських старожитностей та, відповідно, датується рамками IX ст. Більш точний час виникнення цих комплексів вказують деякі знайдені у названих катакомбах речі. Так, штамповані бляшки з зображеннями людей з катакомби № 40 Верхньо-Салтівського головного могильника (Рис. 1: 28, 30) мають відносно близькі аналогії лише з бляшками поясного набору, що походить з чоловічого угорського поховання X ст. біля с. Суботинці Знаменського району Кіровоградської області [Бокий, Плетнева 1988, рис. 5]. Проте їх відрізняє техніка виконання та оформлення країв бляшок. Пози чоловіків, що зображені на бляшках, їх зачіски, присутність пов'язок на чолі, набір речей, що їх супроводжує (посох, палаш), на суботинських та верхньосалтівських бляшках ідентичні, що свідчить на користь приналежності представлених на бляшках образів до одного етнокультурного кола пам'яток [Аксенов 2001, 135 – 137]. Проте техніка виготовлення верхньосалтівських бляшок з зображеннями людей - штампування - більш характерна для виробів, що походять з салтівських комплексів IX ст. басейну Сіверського Дінця. Вірогідно, що час використання аланським населенням бляшок з зображенням фігур людей, подібних до суботинських, співпадає з часом перебування угорських племен в Леведії (836 – 889 рр.) [Цукерман 1998, 664 – 668, карта 1]. Цим же часом і слід датувати катакомбу № 40 Верхньо-Салтівського головного могильника.

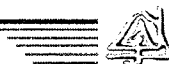
Дзеркало з катакомби № 10 Верхньо-Салтівського III могильника орнаментоване не в дуже розповсюдженому серед салтівських пам'яток стилі. Його зворотній бік орнаментований опуклими цятками, які утворюють два замкнених кола, одно в середині іншого (Рис. 2: 11). Аналогічне дзеркало походить з катакомби № 119 Дмитрівського могильника [Плетнева 1989, 102, рис. 52], що супроводжувалось поясними бляшками та наконечником поясу [Плетнева 1989, 167, рис. 88], що

відповідають горизонту II салтівської культури (790 р. – початок IX ст.) [Комар 1999, 130, табл. 4, 132]. Інший інвентар катакомби № 119 Дмитрієвського могильника (копоушка, бронзова фібула, стрижньоподібний гудзик, солярний амулет) [Плетнева 1989, рис. 48, 55, 56, 59] відповідає інвентарю катакомбних поховань могильника, що займають проміжне положення між ранньою та пізньою групами катакомбних поховань цього могильника [Плетнева 1989, 171, табл. 23]. Походячи з цього, ймовірно, що катакомбу № 10 ВСМ-III і, відповідно, залишки скляного келиха слід датувати кінцем VIII – першою половиною IX ст. Дерев'яний двубічний суцільний гребінець (Рис. 2: 7), що походить з катакомби № 10, відповідає часу використання катакомби. Аналогічні гребінці, що виготовлені із суцільного шматка деревини, на салтівських пам'ятках зустрічаються не часто. Так, двусторонній гребінець походить з катакомби IX ст. на Маяцькому селищі [Винников, Афанасьев 1991, рис. 7]. Зустрічаються подібні гребінці і в склепах V – першої половини VIII ст. Північного Кавказу [Рунич 1979, рис. 4: 18].

Час здійснення поховання у катакомбі № 3 (1948 р.) може бути визначено за елементами поясної гарнітури, що були знайдені у поховальній камері. Поясна пряжка, штамповані поясні бляшки та штамповані наконечники поясу (Рис. 3: 1 - 6) знаходять чимало спільного з елементами поясної гарнітури хронологічного горизонту I/II та II салтівської культури (кінець VIII - початок IX ст.) [Комар 1999, табл. 4, 132]. Бляшки, що прикрашали реміні кінського спорядження (Рис. 3: 7 - 10), знаходять аналоги також в комплексах кінця VIII - першої половини IX ст. (кат. № 110 Дмитрієвського могильника, катакомби блоку I Маяцького могильника, волинцівське поселення Вовки) [Плетнева 1989, рис. 58, 171, табл. 23; Щеглова 1987, 79, рис. 2: 1; Флеров 1993, рис. 60, 63]. Присутність у складі прикрас поясу срібних литих бляшок з рухомим кільцем (Рис. 3: 3), поле яких прикрашено трьома квітками лотосу на довгих стеблинах, що виходять з одного місця, вказують на датування усього комплексу першою половиною IX ст.

Ще один фрагмент скляного бальзамарія було знайдено в одній катакомбі Верхньо-Салтівського IV могильника, який розташований на східних схилах Нетечинського яру. В дромосі катакомби № 20 на глибині 2,5 м від сучасної поверхні експедицією Харківського педуніверситету ім. Г.С. Сковороди під керівництвом В.В. Колоди було знайдено "обломок нижньої частини мініатюрного скляного посуду зелено-голубого цвета с остатками золотой плакировки" [Колода 2004, 216, рис. 5: 15]. Поряд з дінцем скляної посудини були знайдені залишки двох ножів у дерев'яних піхвах. Дослідник датував катакомбу № 20 серединою IX - серединою X ст. [Колода 2004, 219]. Ознайомлення зі скляним фрагментом дозволяє стверджувати, що у данному випадку в дромосі катакомби № 20 знаходилось дінце флакону-бальзамарія, у вигляді конуса розміром 2,5 x 2,5 см. По центру фрагмента присутні чіткі сліди понтію кільцеподібного типу, діаметр якого близький 1,3 – 1,5 см. Товщина стінок посудини дорівнює 2 мм. Шар іридізації поверхні скляного флакону був прийнятий дослідником за штучне плакірування виробом золотом. Посудину було видуто з прозорого скла зеленуватого кольору з маленькими бульбашками повітря. Запропонована дослідником дата створення катакомби № 20 – середина IX - середина X ст. - на наш погляд, не може бути прийнятою. Серед поховального

інвентаря катакомби № 20 відсутні речі, що беззаперечно датуються X ст., тому час існування цієї катакомби можна обмежити другою половиною IX ст.

В катакомбі № 5 Рубіжанського могильника, що розташований північніше Верхньо-Салтівського археологічного комплексу, було знайдено гральний жетон, виготовлений зі стінки скляної посудини [Аксенов 2001, рис. 4: 28]. Фрагменту стінки скляної посудини навмисно було надано майже правильну округлу форму. Діаметр скляного жетону дорівнюється 3,5 см. Товщина його коливається від 0,3 до 0,7 см. Він був виготовлений зі стінки скляної посудини, яка була видута з прозорого скла світло-зеленого кольору з дрібними бульбошками повітря в скляній масі. Товщина скла (0,7 см) вказує, що гральний жетон, вірогідно, було виготовлено зі стінки товстостінного скляного келиха, які інколи зустрічаються в аланських похованнях VIII - IX ст. Північного Кавказу [Кантемиров, Дзаттиаты 1995, табл. XXIII: 1; XXXIX: 2; Ковалевская 1981, рис. 62: 137, 138, 149; Хайнрих 1995, табл. XLIV: 4; LIV: 1 - 3]. В пам'ятках середньовічних алан Подоння подібні товстостінні келихи циліндричної форми невідомі. Катакомби Рубіжанського могильника датуються другою половиною VIII - початком IX с. [Аксенов 2001, 76], а це дозволяє припустити, що скляний гральний жетон з катакомби № 5, можливо, потрапив у басейн Сіверського Дінця разом з першими переселенцями з Північного Кавказу, або був зроблений на місці з уламку келиха цими же переселенцями для своїх дітей. Показово, що гральний жетон походить з колективного дятичого поховання, що містило залишки трьох осіб [Аксенов 2001, рис. 4: 18].

Крім катакомбних поховань ранньосередньовічних алан басейну Сіверського Дінця, скляний посуд, а частіше його фрагменти, зустрічаються в салтівських ґрунтових похованнях регіону. Так, фрагменти скляних посудин були знайдені в похованнях за обрядом тілопокладення біритуального могильника Червона Гірка.**

Поховання № 113 були здійснене у домовині-рамі на глибині 1,2 м. Могильна яма прямокутної форми розміром 1,85 x 0,43 - 0,38 м зорієнтована довгою віссю за лінією схід - захід з сезонним відхиленням (Аз. 250°). Кістяк людини лежав у випростаному положенні на спині, головою на південний захід (Рис. 4: 1). Руки зігнуті у ліктях так, що кісті рук лежать на кістках тазу. Ноги прямі, схрещені у голеностопі (права поверх лівої). Довжина кістяка 1,4 м. За черепом людини стояв ліпний глиняний горщик (Рис. 4: 17), справа від ніг - салтівський кухоль (Рис. 4: 18). Біля черепа було знайдено фрагмент сережки та цілу золоту сережку булавоподібної форми, що були прикрашені орнаментом у вигляді псевдозерні (Рис. 4: 3, 4). В області грудної клітини були розчищені три скляні намистини з орнаментом у вигляді вічок, 31 бісерина, декілька сердолікових намистин кулястої форми, два штампованих гудзика, бронзова бусина-пронизка (Рис. 4: 6 - 14). На лівій безіменній тазовій кістці лежало бронзове дзеркальце діаметром 6,0 см з петелькою на звороті (втрачено). На правій безіменній тазовій кістці заходились залишки сумочки, в якій знаходилась бронзова туалетна скринька трапецеподібної форми, бронзові спіралеподібні пронизки (7 екз.), бронзовий штампований гудзик п'ятикутної форми, прикрашений рослинним орнаментом, (Рис. 4: 5, 15, 16) та фрагмент скляної посудини розміром 1,4 x 1,6 см (Рис. 4: 2). Незначні розміри скляного фрагменту не

** Користуючись нагодою, висловлюю щирю подяку В.К. Міхеєву за дозвіл працювати з матеріалами досліджень могильника Червона Гірка.

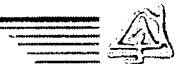
дають можливості встановити форму посудини, до якої він належить. Товщина стінок посудини складала 1,5 мм. Вона була видута зі скла блідо-зеленого кольору з маленькими кульками повітря у скляній масі.

П'ятикутний штампований гудзик та бронзова туалетна скринька трапецеподібної форми (Рис. 4: 15, 16) знаходять аналогії таким же виробам, які були знайденим в похованнях ранньої та перехідної групи катакомб Дмитрівського могильника (№ 81, 114, 125, 126, 154, 163, 170) [Плетнева 1989, рис. 55, 57, 171]. Ціла золота сережка з поховання № 113 (Рис. 4: 3) подібна до золотих сережок, що були знайдені у кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша разом з шумлячими прикамськими двуконьковими підвісками другої половини VIII - середини IX ст. [Михеев 1982, рис. 2; 3: 3, 4; 4: 14, 15; 6: 1, 2, 7]. На нашу думку, все це дозволяє датувати поховання № 113 першою половиною IX ст.

Поховання № 97 було здійснено у домовині-рамі (Рис. 5: 1). На глибині 0,3 – 0,6 м від сучасної поверхні була зафіксована могильна пляма прямокутної форми розміром 1,89 x 0,63 – 0,7 м. Кістяк людини покоївся на глибині 0,45 – 0,9 м. Стінки могильної ями на рівні кістяка були немов би обшиті дерев'яними плахами завтовшки 3 – 4 см та завширшки 18 – 22 см. Короткі торцеві плахи розпирали довгі, утримуючи їх у вертикальному положенні. Дно ями було посипане вуглем від спаленого дерева. Анатомічний порядок кісток було порушено у давнину, але видно, що кістяк людини лежав головою на південний захід. Біля ніг небіжчиці стояли ліпний горщик, салтівський кухоль (Рис. 5: 9, 10) та лежала половина підставки ніжки скляної чарки (Рис. 5: 2). Інший інвентар: в області грудної клітини лежали бронзові та скляні буси, бронзові дротові спіралеподібні пронизки (Рис. 5: 3, 5 - 7); біля черепа – бронзові сережки у фрагментах (Рис. 5: 8); на правій безіменній тазовій кістці – бронзове дзеркало, що було розбито ще у давнину (Рис. 5: 4).

Підставка ніжки скляної чарки мала діаметр близько 4,9 см. Вона плоска з закраїною та має посередині невеличке конусоподібне заглиблення (Рис. 5: 2). Товщина підставки ніжки біля краю складає 0,5 см, ближче до ніжки - 0,7 см. Чарку було видуто із прозорого скла світло-зеленого кольору з дрібними бульбашками.

За формою та розмірами підставки ніжки чарку, ймовірно, слід відносити до типу II чарок, які доволі часто зустрічаються на пам'ятках праболгарського населення Східного Криму VII - IX ст. (поселення у с. Героївка, Пташкіно, Кордон-Оба, Тепсень) [Айбабин 1976, 28, рис. 1: 10 - 12, 14 - 18]. Пташкінське та Тепсенське поселення існували у VIII - IX ст., до того ж часу відноситься фрагмент підставки ніжки чарки з поселення Тау-Кіпчак у Центральному Криму [Айбабин 1976, 29, рис. 1: 13]. Чарки II типу та їх фрагменти походять зі склепів Скалістинського могильника (№ 165, 222, 447, 471, 479, 525, 616), які містили інвентар, що датується VII - VIII ст. [Веймарн, Айбабин 1993, 194 - 195]. За межами Криму знахідки чарок цього типу, до цієї знахідки, не були відомі, тому вважалося, що вони існували лише у Криму у VII - IX ст. [Айбабин 1976, 29]. Єдиний до цього фрагмент підставки ніжки чарки на салтівських пам'ятках верхнього Подоння було знайдено у похованні № 10 Волоконівського праболгарського могильника [Плетнева, Николаенко 1976, рис. 8: 3, 297]. Проте форма підставки з Волоконівського могильника вказує, що в данному випадку чарка належала до типу I [Айбабин 1976, рис. 1: 1 - 9]. Чарки цього типу починають зустрічатися на пам'ятках Подніпров'я та Південно-Західного Криму

починаючи з VII ст. та знаходяться в обігу в цих же районах і у VIII - IX ст. [Айбабин 1976, 27, рис. 1: 9].

Поховання № 97 за інвентарем, що було знайдено у ньому, датується кінцем VIII - першою половиною IX ст. Так, у похованні було знайдено розбите дзеркало у формі круглої, дещо ввігнутої пластини діаметром близько 9 см (Рис. 5: 4). Товщина пластини коливається від 0,07 до 0,1 см. Орнамент відсутній. Дзеркала цього типу виготовлялися з бронзової пластини шляхом кування, з подальшим обрізанням по краю для надання їм форми кола. Дзеркала цього типу були знайдені в інших похованнях могильника Червона Гірка (№ 90, 164, 311) та в кремаційних похованнях могильника Суха Гомільша (№ 93, 107) [Михеев 1982, 156 - 157, рис. 3: 5]. Подібні дзеркала отримали широке розповсюдження на суслівському етапі розвитку сарматської культури, у більш пізній час кількість знахідок таких дзеркал різко зменшується [Хазанов 1963, 64]. Проста форма даного типу дзеркал обумовила тривалий час їх існування у різних народів та на величезній території. Для салтівських старожитностей другої половини VIII - першої половини X ст. дзеркала цього типу є анахронізмом. Показово, що обидва дзеркала Сухогомільшанського могильника походять з урнових кремацій, в інвентарі яких були присутні конькові шумлячі підвіски [Михеев 1982, 156 - 157, рис. 2: 1 - 3], що за матеріалами пам'яток Середнього Поволжжя та Прикам'я датуються другою половиною VIII - першою половиною IX ст. [Халикова 1976, 167, рис. 8]. Аналогічні підвіски були знайдені в комплексах другої половини VIII - першої половини IX ст. верхнього Подоння (кат. № 15 Верхній Салтів, поховання № 29 Червона Гірка) [Аксенов 1998, рис. 1: 28, рис. 2: 2] та в кремаційних комплексах другої половини VIII - початку IX ст. Прикубанья [Дмитриев 1979, рис. 2: 26; Дмитриев 2003, табл. 88: 42 - 44; Kaminsky 1996, fig. 1: 1, 2, 4, 5]. Інший інвентар поховання не заперечує такому датуванню усього комплексу.

Таким чином, досліджені комплекси свідчать, що у салтівських старожитностях верхнього Подоння другої половини VIII - середини IX ст. зустрічаються скляні посудини та їх фрагменти, що вироблені переважно в скляробних майстернях Криму. Скляний посуд північнокавказських майстерень потрапив сюди разом з першими загонами переселенців - носіями катакомбного поховального обряду. При цьому представники різних етнічних груп, що мешкали в басейні Сіверського Дінця, надавали перевагу різним видам виробів кримських майстрів. Так, аланське населення надавало перевагу скляним флаконам-бальзамаріям, у той час як у представників праболгарського компоненту салтівської культури у вжитку був більш широкий спектр скляних виробів - флакони-бальзамарії, келихи, чарки. Таке становище свідчить не стільки про більш тісні економічні зв'язки з Кримом праболгар Подоння, ніж це мало місце у аланського населення, скільки про відсутність у праболгарського населення на певному етапі свого якісного посуду широкого асортименту. Потребу в ньому вони задовольняли переважно за рахунок виробів аланських майстрів (лоскований посуд) та, у меншій частині, імпортного кримського посуду (глечики, ойнохої, кухлі) [Аксенов, Михеев 1998, рис. 1: 1 - 8; 2: 1 - 7; Аксенов, Михеев 2003, 179 - 191].

Стан же скляних виробів у похованнях № 10 Верхньо-Салтівського III могильника, № 40 Верхньо-Салтівського головного могильника, № 20 Верхньо-Салтівського IV могильника, та № 97, 113 могильника Червона Гірка вказує, що вони

дуже цінувалися пересічними мешканцями верхнього Подоння. На це вказує, по-перше, те, що вони потрапляли у поховання вже після розбиття, у вигляді фрагментів (частина замість цілого). По-друге, горла від бальзамаріїв (кат. № 10) після розбиття флаконів ще деякий час продовжували використовуватися як своєрідні бусини-пронизки. Таку ж саме роль відіграло горло флакона-бальзамарія і в катакомбі № 51 Дмитрівського могильника [Плетнева 1989, 106]. Зазначимо, що лише в багатому похованні воїна-вершника (катакомба № 3) знаходився цілий флакон-бальзамарій, розбитий вже під час проведення постпоховальних обрядів.

Все це свідчить, що скляний посуд для алано-болгарского населення басейну Сіверського Дінця був не дуже росповсюдженим предметом побуту, а завдяки своїй крихкості він навряд чи був предметом широкого імпорту. Довгий шлях від кримських майстерень до салтівських селищ верхнього Подоння робив скляний посуд надто дорогим товаром для місцевих мешканців. На це вказує саме нечисельність знахідок скляного посуду у похованнях алано-болгар Подоння. Тому можна припустити, що скляний посуд не транспортувався через степові райони для продажу, а купувався у Криму та доставлявся у басейн Сіверського Дінця самими ж покупцями цих речей. Внаслідок цього, ймовірно, скляний посуд і було знайдено в похованнях людей, які його придбали, або представників їхніх родин.

Походячи з усього згаданного вище, необхідно визначити найбільш вірогідний час в історії Хозарського каганату, коли виробы майстерень кримського півострова у достатньо значній кількості потрапляли до салтівського населення Лісостепового Подоння. Політичний нейтралітет між каганатом та Візантією у другій половині VII - першій половині VIII ст. з короткочасними періодами союзницьких взаємовідносин, направлених проти спільних ворогів - Халіфату та Ірану, не могли не призвести до жвавих економічних стосунків між народами різних географічних регіонів Хозарського каганату. Охолодження відносин між Хозарією та Візантією наприкінці VIII - на початку IX ст.: повстання Іоанна Готського, впровадження Херсонської феми, прийняття юдаїзму правлячою верхівкою каганату, ймовірно, призвели до погіршення етнокультурних та економічних зв'язків між населенням Криму та салтівським населенням Сіверського Дінця. І якщо протягом усього VIII ст. та на початку IX ст. виробы склярських майстерень Криму могли вільно потрапляти до населення верхів'їв Сіверського Дінця, то після 30-х років X ст., після появи у степових районах Східної Європи конкурентів Хозарського каганату (руських дружин), це було здійснити вже набагато важче. Тому у більш ранніх (друга половина VIII - початок IX ст.) пам'ятках салтівського часу басейну Сіверського Дінця скляний посуд кримського виробництва представлений більшою чисельністю знахідок та різноманітною номенклатурою виробів (бальзамарії, келихи - могильник Червона Гусарівка). У більш пізній час (початок - середина IX ст.) виробы склярських майстерень Криму та Північного Кавказу на салтівських пам'ятках Сіверського Дінця представлені у більшості випадків фрагментами скляних посудин (кат. № 10 Верхньо-Салтівський III могильник, кат. № 40 - Верхньо-Салтівський головний могильник, кат. № 20 - Верхньо-Салтівський IV могильник, похов. № 97, 113 - могильник Червона Гірка та поховання № 10 Волоконівського ґрунтового могильника), і лише у окремих випадках - цілими виробами (катакомба № 3 - ВСМ - 1948).

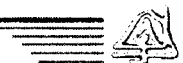

Таким чином, цілі скляні вироби - чарки, келихи, бальзамарії, на наш погляд, слід розглядати для салтівської культури Подоння як вузькодатуючий матеріал, який висвітлює тісні політико-економічні відносини салтівського населення басейну Сіверського Дінця з мешканцями Криму другої половини VIII - першої третини IX ст. Погіршення політичної ситуації у степових районах Східної Європи у другій чверті IX ст. призвело до того, що населення Сіверського Дінця було відрізане від скляробних майстерень Криму, що обумовило зменшення кількості скляного посуду в похованнях алано-болгарського населення Подоння.

Литература:

- Айбабин А.И. 1976. Стекланные рюмки из раннесредневековых могильников Юго-Западного Крыма // СГЭ. XLI. - С. 27 - 30.
- Аксенов В.С. 1998. Новые находки коньковых подвесок в салтовских захоронениях на Харьковщине // Finno-Ugrica. №1 (2). - С. 3 - 12.
- Аксенов В.С. 1999. К вопросу об обряде обезвреживания погребенных у аланского населения салтовской культуры // Проблемы истории и археологии Украины. Тезисы докладов научной конференции (Харьков, 21-23 октября 1999 г.). Харьков. - С. 62.
- Аксенов В.С. 2001. Редкий тип бляшек-амулетов из Верхнесалтовского катакомбного могильника // Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма). Самара. Т. 2. - С. 132 - 140.
- Аксенов В.С. 2001. Рубежанский катакомбный могильник салтово-маяцкой культуры на Северском Донце // Донская археология. № 1 - 2. - С. 62 - 78.
- Аксенов В.С. 2002. Обряд обезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры // РА. №3. - С. 98 - 114.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. 1998. Крымский импорт и хронология некоторых салтовских памятников верховий Северского Донца // Культуры степей Евразии второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Самара. - С. 344 - 357.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. 2000. Складной посуд з поховань салтівського могильника Червона Гусарівка на Харківщині // Археологія. № 4. - С. 55 - 58.
- Аксенов В.С., Михеев В.К. 2003. Погребения с крымской посудой могильника салтовской культуры Красная Горка // Vita antiqua. № 5 - 6. - С. 179 - 191.
- Бокий Н.М., Плетнёва С.А. 1988. Захоронение семьи воина-всадника X в. в бассейне Ингула // СА. № 2. - С. 99 - 115.
- Веймарн Е.В., Айбабин А.И. 1993. Скалистинский могильник. Киев. - 202 с.
- Винников А.З., Афанасьев Г.Е. 1991. Культурные комплексы Маяцкого селища. Воронеж. - 192 с.
- Дмитриев А.В. 1979. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюurso // КСИА. Вып. 158. - С. 52 - 57.
- Дмитриев А.В. 2003. Могильник Дюurso - эталонный памятник древностей V - IX веков // Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV - XIII века. М. - С. 200 - 206.
- Кантемиров С.С., Дзаттиаты Р.Г. 1995. Тарский катакомбный могильник VIII - IX вв. н. э. // Аланы: история и культура. Владикавказ. - С. 259 - 314.
- Каминский В.Н. 1987. Алано-болгарский могильник близ станции Старокорсунской на Кубани // СА. № 4. - С. 187 - 205.
- Ковалевская В.Б. 1981. Северокавказские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья. М. - С. 83 - 97.
- Колода В.В. 2004. Исследования раннесредневековых катакомбных погребений близ с. Верхний Салтов в 1996 г. // Хазарский альманах. Киев - Харьков. Т. 3. - С. 213 - 241.
- Комар А.В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовские горизонты Восточной Европы (вопросы хронологии) // Vita antiqua. № 2. - С. 111 - 136.

- Кузнецов В.А. 1962. Аланские племена Северного Кавказа // МИА. № 105. - 138 с.
- Мамаев Х.М. 1984. Аланский могильник у с. Мартан-Чу в Чечне (материалы 1970 - 1976 гг.) // Вопросы археологии и этнографии Северной Осетии. Орджоникидзе.
- Михеев В.К. 1982. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша // СА. № 2. - С. 156 - 167.
- Очерки истории СССР. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III - IX вв.: Ответственный редактор Б.А. Рыбаков. М., 1958. - 948 с.
- Плетнева С.А. 1989. На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. М. - 288 с.
- Плетнева С.А., Николаенко А.Г. 1976. Волоконовский древнеболгарский могильник // СА. № 3. - С. 279 - 298.
- Покровский А.М. 1905. Верхне-Салтовский могильник // Труды ХП АС. М. Т.1. - С. 465 - 491.
- Рунич А.П. 1979. Раннесредневековые склепы Пятигорья // СА. № 4. - С. 232 - 247.
- Семенов-Зусер С.А. 1948. Отчет о раскопках Верхнесалтовского могильника в 1948 г. // Архив МАЭСУ.
- Семенов-Зусер С.А. 1952. Дослідження Салтівського могильника // Археологічні пам'ятки УРСР. Т.3. - С. 271 - 284.
- Сорокина Н.П. 1963. Позднеантичное и раннесредневековое стекло с Таманского городища // Керамика и стекло древней Тмутарокани. М. - С. 134 - 174.
- Флеров В.С. 1993. Погребальные обряды на севере Хазарии (Маяцкий могильник) // Материалы и проблемные исследования по древней и средневековой археологии Восточной Европы. Волгоград. Вып. 1. - 144 с.
- Флеров В.С. 2000. Аланы Центрального Предкавказья V - VIII веков: обряд обезвреживания погребенных. М. - 160 с.
- Флеров В.С. 2000а. Разыскания по обряду обезвреживания в раннесредневековой Восточной Европе // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк. Т. 1. - С. 55 - 74.
- Флеров В.С. 2005. Обряд обезвреживания погребенных Хазарии на археологическом фоне Восточной Европы I тыс. н. э. // Степи Европы в эпоху средневековья. Донецк. Т. 4. - С. 383 - 406.
- Хазанов А.М. 1963. Генезис сарматских бронзовых зеркал // СА. №4. - С. 58 - 71.
- Хайнрих А. 1995. Раннесредневековые катакомбные могильники у селений Чми и Кобан // Аланы: история и культура. Владикавказ. - С. 184 - 258.
- Халикова Е.А. 1976. Больше-Тиганский могильник // СА. № 2. - С. 158 - 178.
- Цукерман К. 1998. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836 - 889 г. // МАИЭТ. Вып. VI. - С. 663 - 688.
- Шеглова О.А. 1987. Салтовские вещи на памятниках волынцевского типа // Археологические памятники эпохи железа Восточноевропейской лесостепи. Воронеж. - С. 77 - 85.
- Шрамко Б.А. 1962. Древности Северского Донца. Харьков. - 404 с.

Bergman M, Oliver Jr. 1980. Ancient Glass in the Carnegie Museum of Natural History, Pittsburgh Collection organized and assembled by Sidney M. Bergman. Pittsburgh. - 480 s.

Kaminsky V.N. 1996. Early medieval weapons in the North Caucasus - a preliminary review // Oxford journal of archaeology. V. 15 (No. 1). - S. 95 - 105.

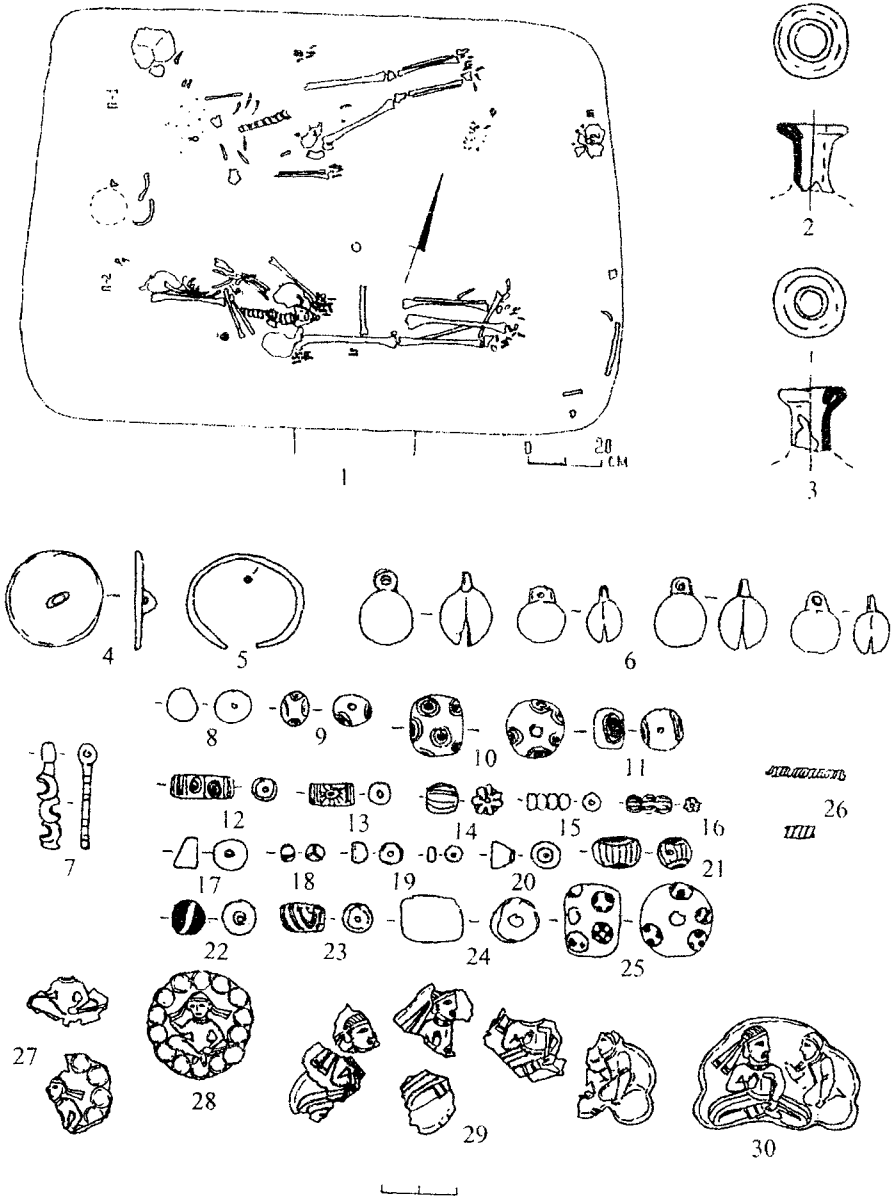
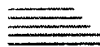

Рис. 1. План та інвентар катакомби № 40 Верхньо-Салтівського головного могильника.

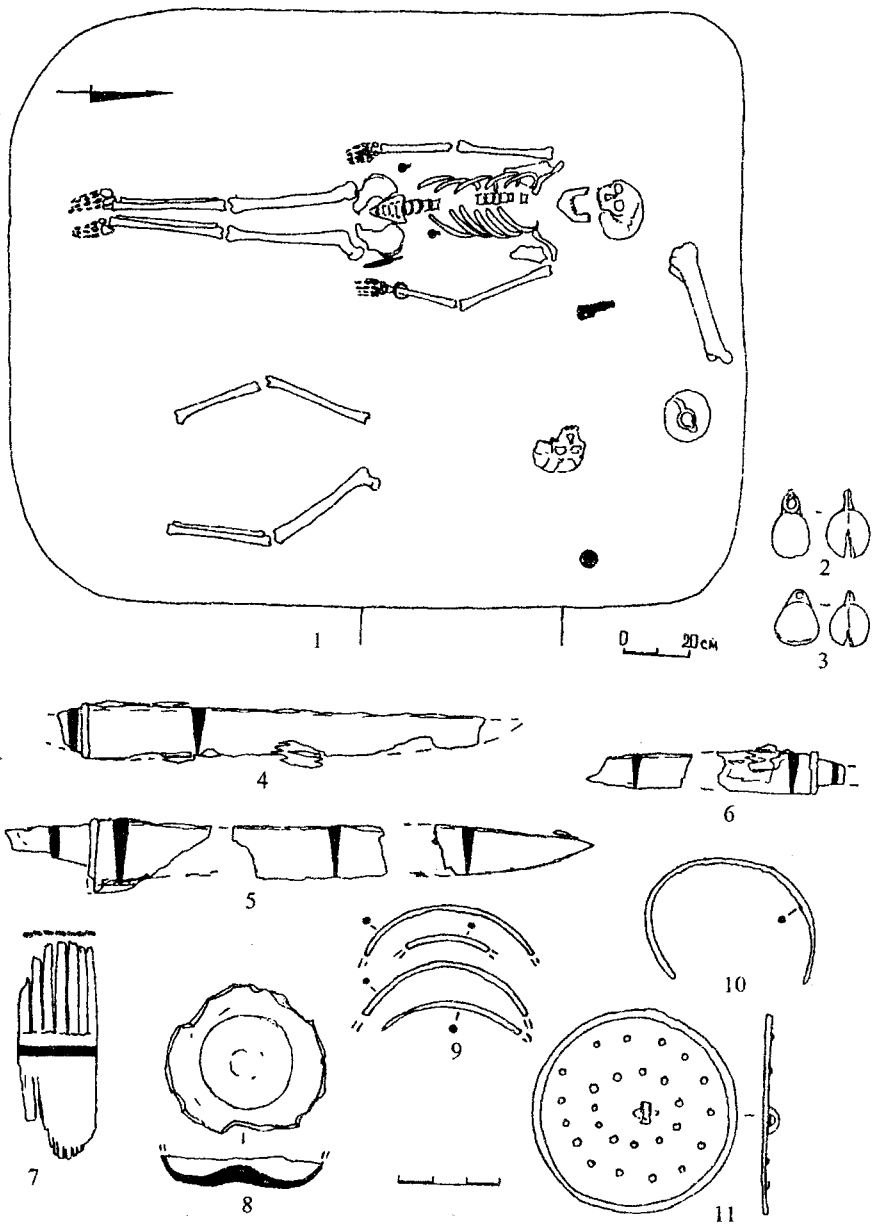

Рис. 2. План та інвентар катакомби № 10 Верхньо-Салтівського III могильника.

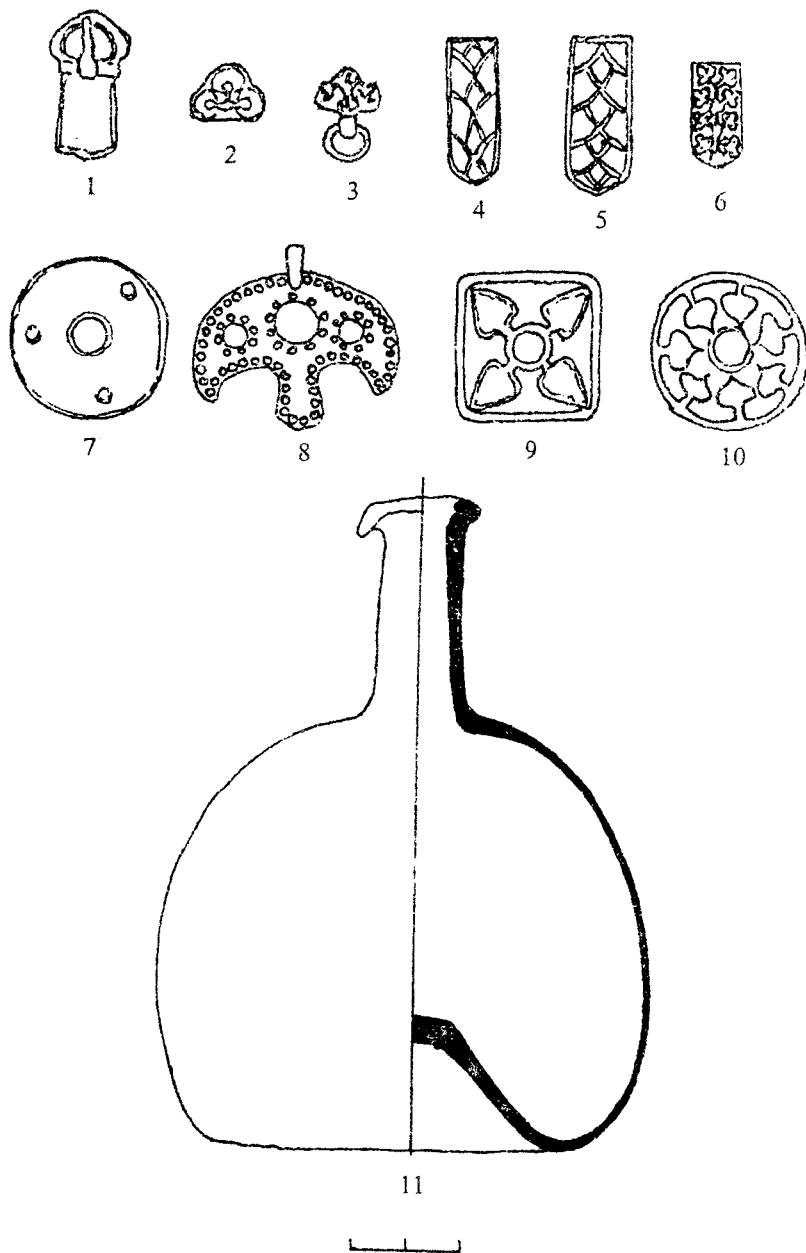

Рис. 3. Речі з катакомби № 3 Верхньо-Салтівського могильника (розкопки 1948 р. С.О. Семенова-Зусера).

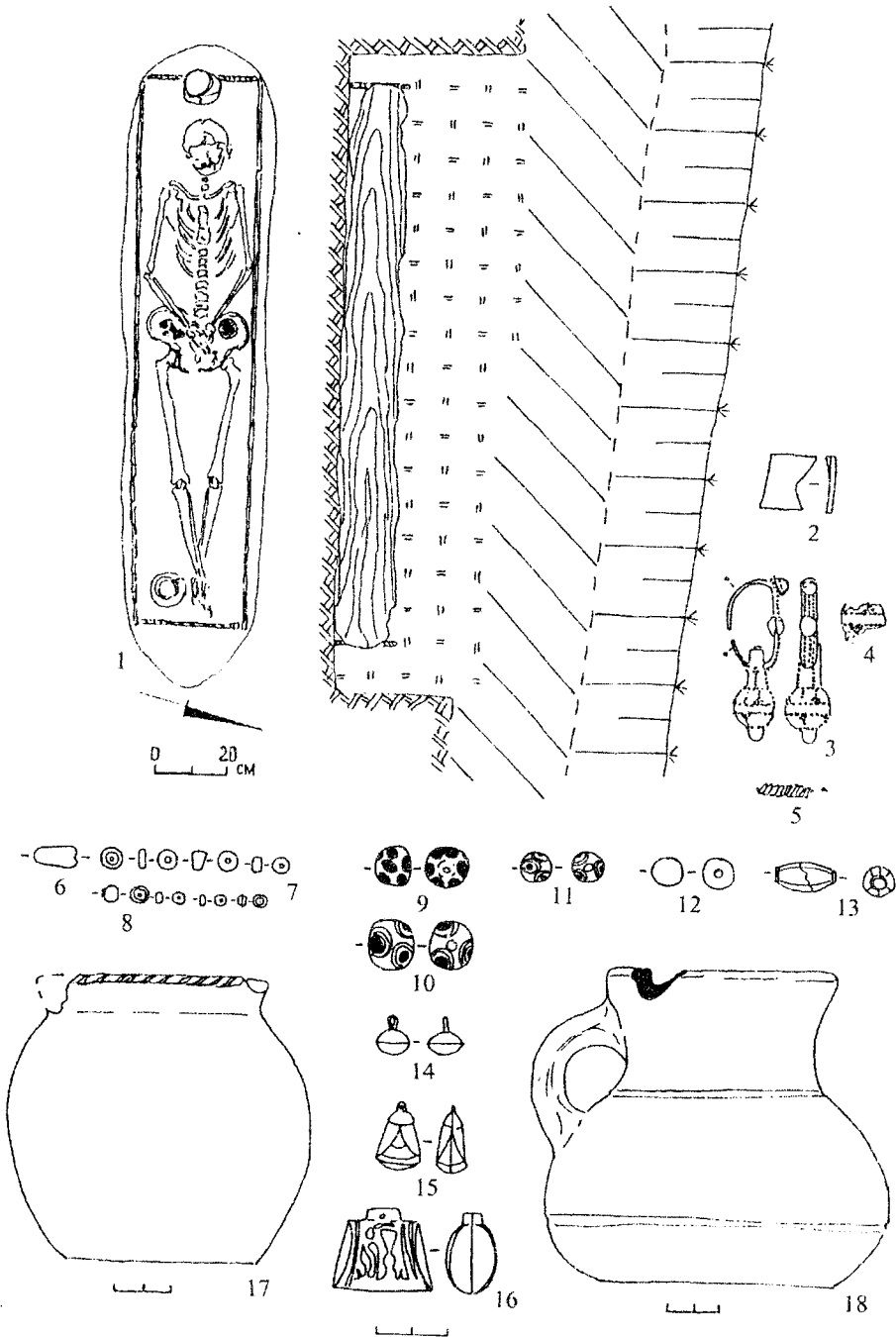

Рис. 4. План та інвентар поховання № 113 могильника Червона Гірка.

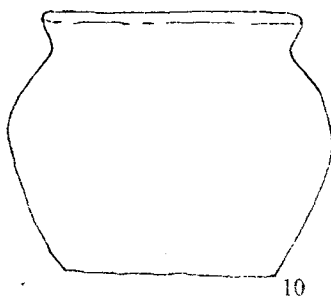
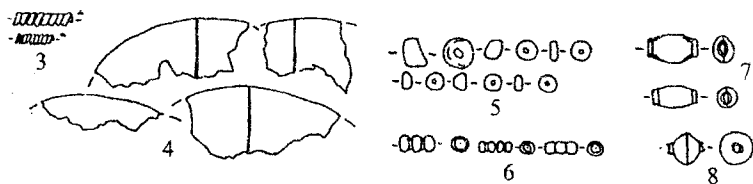
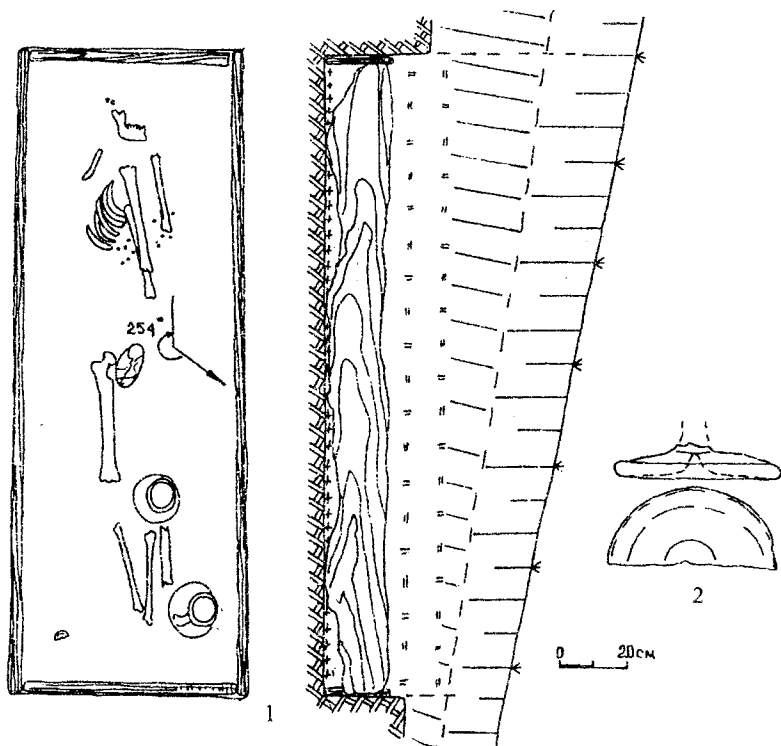

Рис. 5. План на інвентар поховання № 97 могильника Червона Гірка.

Резюме

Аксенов В.С.

Стекланные сосуды из алано- болгарских погребений хазарского времени бассейна Северского Донца.

В работе рассматриваются погребальные комплексы салтово-маяцкой культуры, в инвентаре которых были обнаружены целые стекланные сосуды или их фрагменты. Стекланные сосуды и их фрагменты были встречены как в катакомбных захоронениях Верхне-Салтовского III, Верхнее-Салтовского IV, так и в погребениях в простых грунтовых ямах могильника Красная Горка. Комплексы со стекланными сосудами датируются второй половиной VIII - серединой IX вв. Представители разных этнических групп бассейна Северского Донца в салтовское время отдавали предпочтение разным видам стекланных сосудов. Так, аланское население предпочитало флаконы-бальзамарии, тогда как у представителей прабалгарского этноса в употреблении находился более широкий выбор стекланных сосудов: флаконы-бальзамарии, бокалы, рюмки. Немногочисленность находок стекланных сосудов и их фрагментов в салтовских комплексах бассейна Северского Донца свидетельствует о том, что они не были предметом широкого импорта, покупались в Крыму и доставлялись в бассейн Северского Донца представителями салтовского населения верхнего Подонья, в погребениях которых они и были обнаружены.

